

"Atzo Nicolai: de politiek terug in de politiek" in Internationale Spectator (April 2005)

Source: Internationale Spectator. April 2005, n° 4. 's-Gravenhage.

Copyright: (c) Atzo Nicolai - Assen (the Netherlands), Koninklijke Van Gorcum BV

URL: [http://www.cvce.eu/obj/"atzo_nicolai_de_politiek_terug_in_de_politiek"_in_internationale_spectator_april_2005-nl-cbc4e57a-c71f-49f0-acc6-548982177f6b.html](http://www.cvce.eu/obj/)

Publication date: 18/09/2012

De politiek terug in de politiek

Hoe de Europese grondwet het Nederlandse EU-beleid dichter bij de burger kan brengen

Staatssecretaris voor Europese Zaken Atzo Nicolai

Voorgeschiedenis

Nederland staat aan de vooravond van een historische gebeurtenis: het eerste nationale referendum sedert 1815, dat bovendien geheel gewijd is aan een Europees onderwerp. De kiezer kan op 1 juni a.s. zijn mening uiten over het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa door het parlement te adviseren al dan niet met de ratificatie ervan in te stemmen. Het raadplegend karakter van dit parlementair initiatief maakt het allemaal wat ingewikkeld, maar dat aan de uitslag van het referendum – mits de opkomst van het electoraat hoog genoeg is – grote politieke betekenis zal worden toegekend, lijdt steeds minder twijfel. De regering, die zelf niet om dit referendum heeft gevraagd, heeft zich inmiddels opgemaakt om met vereende krachten de kiezers van het belang van een ja-stem te overtuigen. Haar handtekening staat immers onder het Grondwettelijk Verdrag, iets waarin zij overigens door een ruime meerderheid in de Kamer werd gesteund.

Het democratisch tekort

Over de waarde en het nut van referenda in het kader van een democratisch staatsbestel kan men grondig van mening verschillen. Feit is wel dat dit Nederlands referendum zich aandient op een ‘constitutioneel’ moment in de geschiedenis van de Europese integratie.¹ Zo’n vijftig jaar na het begin van de Europese Gemeenschappen – Nederland behoorde tot de zes oprichters – en na vooral de laatste vijftien jaar een stormachtige ontwikkeling te hebben doorgemaakt, is het Europees ‘project’ toe aan enige consolidatie en aan het verkrijgen van extra draagvlak onder de bevolking. De Europese Grondwet is bedoeld in die behoefte te voorzien. In een land waar de eurosceptis lijkt te groeien, zou een referendum over die Grondwet kunnen helpen. Niet dat er in Nederland niet veel steun en waardering bestaan voor wat ‘Europa’ ons in die vijftig jaar heeft gebracht. Ook tegenstanders van de Grondwet ontkennen niet dat het integratieproces veel heeft bijgedragen aan de bevordering van vrede, vrijheid en voorspoed voor Nederland op het Europees continent. En vaak ziet men ook wel de werking van de ‘soevereiniteitsparadox’ in, die wil dat bundeling en zelfs overdracht van formele zeggingsmacht ertoe kunnen bijdragen dat een land in materiële zin juist soevereiner wordt, dat wil zeggen meer greep op zijn lot krijgt.² In een wereld waarin problemen van veiligheid en voorspoed steeds minder binnen de grenzen van de nationale staat effectief zijn aan te vatten, kan een verantwoordelijk bestuur zich niet achter de Hollandse Waterlinie verschuilen, maar moet het in het belang van land en volk het avontuur van de Europese integratie aangaan. Nederlands lidmaatschap van de Europese Unie kent dus een ijzersterke logica en ons land plukt er ook zichtbaar de vruchten van. Niettemin wordt de emotionele band met Europa losser en knaagt het onbehagen van de burger aan de steun voor het Nederlands EU-beleid.

Natuurlijk dateert dit verschijnsel niet helemaal van onlangs, maar de uitingsvorm was toen eerder onverschilligheid. Lange tijd heeft men wel gedacht dat de kloof tussen burger en Europa vooral moest worden overbrugd door het opheffen van wat heette ‘het Europees democratisch tekort’: als het Europees Parlement maar direct verkozen werd en dit ook tastbare bevoegdheden van wetgeving en controle verkreeg, dan zou de burger via zijn vertegenwoordigers in Straatsburg wel het gevoel krijgen een stem in het Europees kapittel te hebben. Deze redenering houdt inderdaad enigszins steek en het Europees Parlement heeft in de loop der jaren en met het groeien van zijn bevoegdheden wel degelijk trekken gekregen van een orgaan waarin politieke voor- en afkeuren passend uitdrukking krijgen. In het aftreden van de Commissie-Santer en de afgedwongen aangepaste samenstelling van de Commissie-Barroso heeft het EP in 1999 en 2004 zelfs laten zien eerder leeuw dan lam te zijn.

Ontpolitisering?

Toch is langs de weg van het EP maar een deel van het ‘democratisch tekort’ in de EU op te lossen. Deze

benadering gaat namelijk te veel uit van het idee dat de Unie een eigen staatsbestel vormt, waarvan de Europeanen als volwaardige burgers deel zouden uitmaken, en zij miskent het eigensoortige karakter ervan. De EU is, zo men wil, een federatie van natiestaten, waarin nationale regeringen een zeer belangrijke rol spelen en waarmee de burgers van de lidstaten slechts een afgeleide band hebben. Er is (nog) geen Europees ‘demos’ en dus is er ook (nog) geen Europese democratie.³ De Unie is een heel bijzonder samenwerkingsverband, waarin beslissingen meer op basis van diplomatie en consensus dan op die van politiek en confrontatie tot stand komen. De Europese integratie kan zelfs worden gekarakteriseerd als een geleidelijk proces, waarin belangrijke beslissingen zijn genomen en grote kwesties zijn opgelost door deze zoveel mogelijk te ‘depolitiseren’. Dit gebeurde op twee manieren: door uit te gaan van politiek minder gevoelige beleidsterreinen – in het bijzonder de economische samenwerking – en door beleidsterreinen te technocratiseren. De Raad van Ministers van de EU, gevoed door de Commissie, boekt vooruitgang door ingenieuze compromissen te formuleren en aldus te beslissen. En hetzelfde geldt niet veel minder voor de Europese Raad, die de regeringsleiders omvat, en die juist geacht wordt de politiek-strategische lijnen voor de Unie uit te zetten. De Europese integratie is, zo kan men volhouden, zover gekomen doordat de Europese instellingen erin zijn geslaagd ‘de politiek uit de politiek te halen’.⁴ Depolitisering leidt echter gauw tot technocratisering en bureaucratisering: het beeld van een Brusselse ‘albedil’.

Dit werd nog versterkt door de wens van lidstaten geloofwaardig bij te dragen aan het opbouwen van een communautaire rechtsorde en het voorkomen van een vaak schadelijk geacht nationaal isolement in Europa. Zeker in Nederland heeft deze laatste overweging geruime tijd een grote rol gespeeld, hetgeen bij ons de hang tot depolitisering van Europese kwesties heeft versterkt. Het Nederlands parlement heeft doorgaans zijn uiterste best gedaan de Brusselse onderhandelingspositie van de Nederlandse regering van voldoende flexibiliteit te voorzien. Pas sinds het eind van de jaren negentig probeert de Kamer op die onderhandelingsposities meer greep te krijgen en worden daarover ook politieke debatten gevoerd, maar uiteindelijk is men wel genoodzaakt het eindresultaat van de onderhandelingen voor zijn rekening te nemen. Ook de Kamer is immers – net als de regering – een speler in het Europese spel, ook al beseffen de kiezers dat niet of nauwelijks.⁵

Gedepolitiseerd ‘politiek’ project Europa gaat wringen

Een gedepolitiseerde besluitvorming in een steeds politieker wordend integratieproces: dat moest eens gaan wringen. De Europese integratie is weliswaar als ‘politiek’ project bedoeld – vrede en verzoening brengen op een continent dat door conflict en geweld was verscheurd – maar de weg waarlangs en de manier waarop zijn geruime tijd bewust ‘apolitiek’ gekozen. De weg betrof doorgaans aspecten van het economisch proces – kolen en staal, atoomenergie, landbouw, transport, mededinging en marktordening: belangrijke terreinen zeker, maar nog niet rakend aan de kern van het nationale politieke leven. Het waren concrete onderwerpen waarop concrete samenwerking mogelijk leek en die verdere samenwerking in beeld brachten: de beroemde ‘methode-Monnet’.⁶ De vooruitgang die langs die weg kon worden geboekt, was spectaculair, maar voor de gemiddelde burger van de lidstaten nog niet erg zichtbaar.

Ingrijpender werd het pas toen serieus gewerkt ging worden aan meeromvattende politieke en economische integratie. Aan het begin van de jaren negentig kwamen die draden bij elkaar: de voltooiing van de interne markt, inclusief het vrij verkeer van personen (1992); de oprichting van een economische en monetaire unie (1991), die tien jaar later tot de invoering van de chartale euro leidde; alsmede het in de steigers zetten van een politieke unie bij het Verdrag van Maastricht (1991). Vooral dat laatste ging de Nederlandse regering en Kamers toen nog niet ver genoeg, maar de geboekte vooruitgang was niettemin indrukwekkend: een Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheids Beleid; nauwere samenwerking van justitie en politie; uitbreiding van het aantal onderwerpen waarover niet meer met unanimiteit, maar met gekwalificeerde meerderheid zou worden besloten; en versterking van alle Europese instellingen, in het bijzonder het Europees Parlement. Bovendien werd in Maastricht afgesproken dat – met het oog op de aanstaande en voorgenomen verdere uitbreiding van het ledental van de Unie – regelmatig zou worden bekeken of het Europese bouwwerk die toevloed wel goed zou kunnen verwerken: de bekende spanning tussen verbreding en verdieping van het integratieproces.

Zo verliep de weg van Maastricht naar het Verdrag van Amsterdam (1997) en dat van Nice (2000), om uit te

monden in het Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa (Rome, 2004). Niet alleen om Europa tot een omvattende zone van voorspoed en veiligheid te maken en het in de wereld meer politieke actieradius te geven, maar ook om de instellingen van de Unie voor die taken toe te rusten, d.w.z. slagvaardiger, democratischer en transparanter te maken. En intussen is het ledental van de Unie meer dan verdubbeld: van twaalf in 1991 naar vijftientig in 2004, terwijl verdere uitbreiding zich alweer aandient.⁷

Zo kon het dus gebeuren dat binnen vijftien jaar de Europese integratie aanzienlijk is versneld en dat het resultaat iets adembenemends heeft: de EU beslaat nu een groot deel van het continent, heeft ingrijpende invloed op grote delen van nationaal beleid en langs die weg op het dagelijks leven van de Europese burgers,⁸ oefent grote aantrekkingskracht uit op die Europese landen die nog geen toegang tot dit ‘vrijwillig imperium’⁹ hebben verkregen, en heeft met haar 450 miljoen inwoners en haar verenigd politiek-economisch gewicht een rol van groeiende betekenis in de wereld als geheel.¹⁰

Europa is ‘a beautiful idea’, zowel naar oorsprong als in uitvoering, maar wordt dit ook zo door de burgers van Europa erkend?¹¹ Herkennen zij zichzelf wel in dit ‘schitterende idee’, zijn zij er voldoende deelgenoot van? Kunnen, na de toetreding van zoveel nieuwe lidstaten, ook de burgers van Europa eindelijk tot de Unie toetreden?

Natuurlijk zijn alle hierboven opgesomde beslissingen over de Europese ontwikkeling op correcte wijze genomen en van parlementaire dekking voorzien. Het gaat hier allemaal om democratisch gelegitimeerde besluiten, zowel op Europees als op nationaal niveau. Toch is voorstelbaar dat het gehele ‘plaatje’ niet iedereen duidelijk was en dat burgers soms het gevoel hebben dat de besluitvorming enigszins achter hun rug om is gegaan. De gedepoliteerde manier van beslissen in Europa en de wijze waarop dit zich ook in de nationale politiek voortzet, zijn hieraan zeker debet. Uiteraard is dit beeld niet gelijk voor alle lidstaten, al helemaal niet voor de onlangs toetreden landen. Wel is in de oudere lidstaten en vooral degene die met dit Europese avontuur zijn begonnen, groeiende ‘vervreemding’ onder de bevolking vast te stellen.¹² Het herpolitiseren van Europa, het ‘terugbrengen van de politiek in de politiek’, kan voor dit probleem een oplossing bieden.

De terugkeer van de politiek in het EU-beleid

Het politiseren van Europese vraagstukken is iets dat tot voor kort lijnrecht inging tegen een krachtige Nederlandse traditie. Gedurende de gehele naoorlogse periode was het streven gericht op behoud van een binnenlandspolitieke consensus over het proces van Europese integratie, ook na de ontzuiling van de jaren ‘60 en tijdens de polarisatie van de jaren ‘70. Algemeen werd de Europese samenwerking als een strategisch Nederlands belang gezien, waarbinnen specifieke belangen het beste gediend waren met het leveren van positieve bijdragen, het spelen van een actieve rol en het tonen van inzicht in de beweegredenen van andere lidstaten. Toen in de jaren ‘90 VVD-leider Bolkestein (de inhoud van) deze consensus ter discussie stelde, was een golf van kritische reacties in parlement en media zijn deel.¹³ Velen wezen op het gevaar van politieke onenigheid over Europa. Deze zou slechts kunnen leiden tot afkalving van het besef van medeverantwoordelijkheid voor de Europese integratie, verlies van internationale geloofwaardigheid van Nederland en afnemende flexibiliteit in zijn onderhandelingspositie, met groeiende ineffectiviteit en isolement als te verwachten uitkomsten. Een echo van deze kritiek was nog te horen aan het begin van het Nederlands EU-voorzitterschap, toen binnenlandse onenigheid over Turkije en een geprofileerde eigen positie in de discussie over de EU-meerjarenbegroting schadelijk werden geacht voor het geven van goede, ‘onpartijdige’ leiding aan de besluitvorming in de Unie.¹⁴

Inmiddels weten we dat politisering van Europese vraagstukken niet noodzakelijk tot de gevreesde uitkomsten leidt, zoals het verloop van de discussie over de uitbreiding met de tien kandidaatlidstaten sinds de Europese Raad van Laken suggereert, en evenmin dat een EU-voorzitterschap daardoor noodzakelijkerwijs in de problemen geraakt. Wat dit laatste betreft, zou men zelfs kunnen volhouden dat de binnenlandse discussie, die tot het einde aanhield, het Nederlands voorzitterschap heeft geholpen de besluitvorming over het begin van toetredingsonderhandelingen met Turkije zo voor te bereiden, dat uiteindelijk alle lidstaten (waaronder een paar zeer kritische) alsook de Turken zelf ermee konden instemmen. Ook dat ‘nadeel’ had kennelijk zijn eigen ‘voordeel’. In elk geval heeft het begin van enige

politisering over Europese kwesties de opkomst bij de jongste Europese verkiezingen niet nadelig beïnvloed. Na jaren van gestage neergang tijdens de periode van de binnenlandse consensus over Europa – van circa 60% in 1979 tot minder dan 30% in 1999 – veerde de deelname in juni 2004 op tot bijna 40%; nog steeds erg laag, maar toch. De kiezer waardeert het kennelijk als er wat te kiezen valt, ook met betrekking tot Europa.

Nationaal debat en Europese belangenstrijd

Voor een goed begrip moet bij ‘het brengen van de politiek in de politiek’ onderscheid worden gemaakt tussen het nationale debat over de visie op de EU en de Europese botsing van belangen (ook al is er een verband).

Allereerst gaat het op Europees niveau dan om de botsing tussen duidelijk gedefinieerde nationale belangen en doelstellingen, inclusief de dreiging met het gebruik van een veto. Het voordeel van zo’n situatie, uit een oogpunt van betrokkenheid van de burger, ligt voor de hand: herkenbare tegenstellingen maken het belang van de zaak duidelijk en vergemakkelijken de identificatie met deze of gene partij. Het eventuele nadeel springt natuurlijk ook in het oog: polarisatie bemoeilijkt de besluitvorming, d.w.z. het vinden van een compromis waarmee iedereen wel kan leven en waarmee de Unie inderdaad verder kan. Polarisation brengt het prestige van lidstaten in het geding en, als het toch tot besluitvorming komt, versterkt zij de noodzaak van gedepoliteerde, moeilijk uit te leggen beslissingen.

De oplossing ligt derhalve ongeveer in het midden: Europa kan dus baat hebben bij een scherp debat tussen verschillende benaderingen B inclusief die van de Commissie en die in het EP leven – maar de deur naar een goed compromis mag nooit op slot gaan. Dat laatste valt ook goed uit te leggen, gelet op het strategisch belang dat allen, ook de burgers, delen in een slagvaardige, goed functionerende Europese Unie. Nederland, dat afgezien van de landbouwprijzen, nooit uitdrukkelijk het eigen belang vooropzette – minder dan sommige andere lidstaten in elk geval – is druk doende die achterstand in te lopen; de zeer scheve situatie betreffende de nationale bijdrage aan de EU-begroting noopt daar ook toe.¹⁵

Op nationaal niveau gaat het eerder om een politiek debat over hoe Nederlands visie op de Unie moet worden verwoord, hoe Nederland zijn belangen daarin het beste waarborgt en hoe het de Europese agenda zo goed mogelijk beïnvloedt. Dit is bij uitstek een politiek debat dat gevoerd wordt tussen regering en parlement en tussen politieke partijen onderling, waaraan zijdelings ook de Nederlandse leden van het Europees Parlement deelnemen.¹⁶ Gelet op het feit dat ‘Europa’ steeds meer ‘binnenland’ wordt, mag verondersteld worden dat dit debat niet slechts door de woordvoerders Europese zaken wordt gevoerd, maar ook door hen die zich sterk maken voor sociale zaken, volksgezondheid, justitie, onderwijs e.d. Op dit punt blijft de Nederlandse situatie nog achter bij die in sommige andere lidstaten, waar uit het politiek debat een scherper bewustzijn van de relevantie van Europa en de dwarsverbanden met het nationaal beleid spreekt.

Overigens kent ook deze nationale politisering van Europa wel een belangrijke grens: de meningsverschillen moeten niet leiden tot nationale verlamming of tot het opdringen aan de regering van ‘onmogelijke’ posities in de onderhandelingen in Brussel. Zoals de polarisatie tussen lidstaten haar begrenzing vindt in het functioneren van de Unie, zo vindt de nationale politisering van Europa haar begrenzing in het functioneren van de lidstaat binnen de Unie. Het ‘brengen van de politiek in de politiek’ mag niet uitmonden in een nederlagenstrategie, want daarmee is de burger wel het minst gebaat.

De Europese Grondwet biedt kansen

Biedt de Europese Grondwet nu nieuwe mogelijkheden voor versterking van het ‘politieke’ in de Europese integratie? Het komt me voor dat dit zeker het geval is, zowel in directe als indirecte zin.¹⁷ Direct, onder meer door Europese burgers het petitierecht te geven, door nationale parlementen het recht te geven voorstellen voor EU-regelgeving op subsidiariteit te toetsen en door de wetgevende arbeid van de Raad van Ministers openbaar te maken.

Het petitierecht stelt burgers in staat hun preoccupaties kenbaar te maken en de Commissie te vragen

maatregelen te nemen. Ook kan het dienen om impasses in de besluitvorming tussen de instellingen (en/of de lidstaten) te doorbreken. Voorwaarde is dat de initiatiefnemers een miljoen handtekeningen uit verschillende lidstaten weten te verzamelen. Dit klinkt misschien veel, maar op een totaal van 450 miljoen EU-inwoners betreft het niet veel meer dan 0,2%.

De subsidiariteitstoets geeft nationale parlementen medezeggenschap over de vraag of een bepaalde ontwerpregelgeving echt wel op EU-niveau moet worden ingevoerd. Als ten minste eenderde van de nationale parlementen van mening is dat de desbetreffende kwestie niet door de EU maar door de lidstaten moet worden geregeld, moet de Commissie haar voorstel heroverwegen. In het kader van dit waarschuwingsmechanisme wordt nationale parlementen niet alleen tijdige en volledige informatie over wetsvoorstellen gegarandeerd (nota bene nog vóór de Raad van Ministers), maar wordt hen tevens de mogelijkheid geboden zich direct – zonder tussenkomst van de regeringen – te mengen in het Europese wetgevingsproces.¹⁸

Anders gezegd: voor demonstraties tegen (of voor) Europese regelgeving kan men gewoon weer op het Binnenhof terecht. Bovendien biedt deze toets een opening voor nadere bezinning op de vraag welke verdeling van bevoegdheden tussen Unie en lidstaten op een gegeven ogenblik nu optimaal is. Het gaat erom dat een juiste balans wordt gevonden tussen wat Europees wordt geformuleerd en wat op nationaal niveau wordt gedaan. Dat zal per geval verschillen en zal in de praktijk moeten worden opgelost. Het grondwettelijk verdrag biedt mogelijkheden die bevoegdheden ‘gedurende de rit’ in de ene of de andere richting te wijzigen.

De nieuwe regel dat de Raad van Ministers zijn wetgevende arbeid in openbaarheid verricht, maakt zichtbaar wat de inhoudelijke tegenstellingen zijn en wie welke positie inneemt. Ook de voorziene uitbreiding van het stemmen met gekwalificeerde meerderheid komt deze duidelijkheid ten goede.

Het grondwettelijk verdrag biedt ook indirect tegenwicht aan toekomstige technocratisering van EU-beleid, vooral door de invoering van een vaste voorzitter van de Europese Raad. Hiermee krijgt de Europese Raad meer gezicht en zal zijn effectiviteit als leidinggevend orgaan voor de Europese Unie verder toenemen. Dit laatste vereist enige toelichting. Tijdens de achtereenvolgende intergouvernementele conferenties werd de legitimiteit van de EU vooral gezocht in versterking van de representatielijn burger – Europees Parlement – Europese Commissie. Andere lijnen van vertegenwoordiging – van burger naar Tweede Kamer naar vakministers in de Raad van Ministers en/of minister-president in de Europese Raad – kregen aanvankelijk minder aandacht. Het grondwettelijk verdrag doorbreekt deze tendens. In zekere zin vormt dit een erkenning van het gevoel dat leeft bij veel burgers, namelijk dat de nationale staat nog steeds het kader bij uitstek vormt waarbinnen de democratie gestalte krijgt.¹⁹ De Unie leent zich slechts gedeeltelijk voor parlementarisering en de rol van regering past de Europese Commissie maar ten dele. Zo’n rol vergt te veel homogeniteit van dit Europees politiek stelsel en vraagt een mate van politieke profilering die onverenigbaar is met personele afkomst (diverse lidstaten), politieke achtergrond (van links naar rechts), verdragsrechtelijke status (onafhankelijkheid) en habitus (collegiale besluitvorming) van de leden van de Commissie.

Hiermee vergeleken heeft een vaste voorzitter van de Europese Raad – gekozen door een gekwalificeerde meerderheid van de leden van de Europese Raad – een ‘natuurlijke’, vanzelfsprekende logica.²⁰ Waar de nationale staat het democratisch kader is en de Unie de legitimiteit van haar handelen vooral ontleent aan de lidstaten, is het logisch dat een directe lijn naar de uitvoerende macht wordt behouden, vorm krijgend in een meer geprofileerde (Europese) Raad. Een vast ‘anker’ in het Europees politiek systeem appelleert voorts aan de behoefte aan continuïteit en zichtbaarheid, zoals daaraan ook tegemoet is gekomen in de nieuwe figuur van Europees minister van Buitenlandse Zaken. Tegelijkertijd is, onder andere door Nederlands ijveren, voorkomen dat de voorzitter van de Europese Raad een ontwikkeling op gang brengt die zou kunnen leiden tot een Europese president en daarmee afbreuk zou doen aan het evenwicht tussen de Unie-instellingen. Zo wordt in het verdrag de positie van de voorzitter van de Commissie versterkt door zijn verkiezing door het Europees Parlement en blijft het karakter van de Unie als communautaire rechtsorde gewaarborgd.

Het moge duidelijk zijn dat bij het raadplegend referendum over het grondwettelijk verdrag op 1 juni a.s.

veel op het spel staat. Indien dit referendum een 'ja' oplevert, is daarmee de basis gelegd voor het terugbrengen van de politiek in de Europese politiek: meer ruimte voor tegenstellingen die politiek debat vergen. De thema's dienen zich alom aan; zij betreffen vooral die terreinen waarop de Europese integratie al vijftig jaar haar sporen verdient en die vandaag en morgen zo mogelijk nog dringender zijn: vrede, vrijheid, veiligheid en voorspoed. Daarover moet Europa verdere beslissingen nemen, namens de lidstaten en in aanvulling op datgene wat deze zelf al doen. Daarvoor biedt de Europese Grondwet een stevig fundament, zodat in de Europese acties van Commissie, Raad en Parlement ook het Europees onbehagen van de burger – al dan niet via de nationale politiek – kan doorklinken.

Noten

1. In acht andere lidstaten zullen eveneens referenda plaatsvinden, al dan niet bindend.
2. A.S. Millward, *The European Rescue of the Nation State*, 1992.
3. L. Siedentop, *Democracy in Europe*, 2001.
4. J.Th.J. van den Berg, 'Depolitisering, op zijn Haags en op zijn Brussels', toespraak ter gelegenheid van de diploma-uitreiking in de Academie voor Wetgeving, Den Haag, 29 juni 2004.
5. Luc van Middelaar, 'Verblind door de Zonnekoning', in: B.F. Steur, H. van Dijk & G.-J. van den Nieuwenhuizen (red.), *Democratische vergezichten*, 2004.
6. Max Kohnstamm, *Jean Monnet: The power of the imagination*, 1981.
7. Sajdik & Schwarzinger, *Die EU-Erweiterung*, 2003.
8. Frank Westerman, *De Graanrepubliek*, 2004.
9. R. Cooper, *The breaking of Nations*, 2004.
10. D. Calleo, *Rethinking Europe's Future*, 2003.
11. 'Europe. A Beautiful Idea?', *The debate on the Idea of Europe by the Dutch EU Presidency 2004*, conferentiebundel december 2004.
12. 'Bestemming Europa', *Europese Verkenning 2*, SCP, CPB en CBS, bijlage bij de staat van de Europese Unie 2005.
13. F. Bolkestein, *Woorden hebben hun betekenis*, 1992.
14. P. van Grinsven & J.Q.Th. Rood, 'De ontdekking van Europa', in: *Internationale Spectator*, maart 2004, blz. 199-122.
15. Ten tijde van de Intergouvernementele Conferentie, alsook in diverse kamerdebatten over de Nederlandse inzet in de onderhandelingen over de Financiële Perspectieven 2007B2013, heeft de Tweede Kamer de regering aangespoord deze scheve verhouding recht te trekken.
16. Sinds 1999 voeren de Nederlandse leden van het Europees Parlement eveneens het woord tijdens het debat over de Staat van de Europese Unie, de bijlage bij de Memorie van Toelichting. Aldus dragen zij bij aan het Nederlandse debat.
17. *European Constitutional Law Review*, nr 1, januari 2005.
18. Ben Crum, 'Vertegenwoordigende democratie in de Europese Unie: een verkenning van de institutionele mogelijkheden', in: J. Pelkmans, M. Sie Dhian Ho & B. Limonard (red.), *Nederland en de Europese grondwet*, WRR, 2003.
19. Staat van de Unie 2001.
20. Zie Van Middelaar, a.w. noot 5.